

EGY DIASZPÓRÁBAN ÉLŐ REFLEXIÓI A MAGYAR-ZSIDÓ IRODALOM DEFINÍCIÓJA ÜRÜGYÉN

ÍRTA: VÁRNAI PÁL - 1996-03-01

Csehovtól tudjuk, hogy az író feladata kérdéseket feltenni és nem megoldásokat találni. Vajon mi vállalkozhatunk-e itt többre? Aligha. Az elmúlt hónapokban sokat töprengtem a magyar-zsidó irodalom fogalmán. Eszembe jutott az a szellemes megállapítás, amit az *Újság* című lap egyik század eleji számában olvastam: „*Hogy mekkora író valaki, azt csak a szabója tudná megmondani.*”

S hogy ki a magyar-zsidó író? Annak talán csak a Jóisten lehetne a megmondhatója. Létezik-e, létezett-e magyar-zsidó irodalom, múltban és jelenben? S egyáltalán, mi az, hogy magyar-zsidó, magyarországi zsidó, zsidó-magyar? Milyen mértékben magyar vagy zsidó valaki? Hiszen ez az arány naptól, órától, hangulatunktól, a viszonyoktól, környezetünk viselkedésétől, megítélésétől függően alakulhat. Manapság, mint tudjuk, szokás még eufemisztikusan „zsidó származásról” is beszélni, többnyire pontatlanul, hiszen a kifejezés inkább a szülőkre, a felmenőkre vonatkozik, emigrációra meg különösen érvényes. Hiszen nem szoktuk azt mondani valakiről, hogy „katolikus származású” stb.

Mely kritériumok jöhetnek számításba a magyar-zsidó szerző fogalmának a meghatározásánál? Születési adatok, nyelvhasználat, azonosságtudat, a zsidóság vállalása, sors, tradíció, kultúra, a zsidóság élete, életkörülményei, problémái, a *condition juive* iránti érdeklődés, hogy csak párat említsek. Nevezhetünk-e vajon zsidó írónak valakit, aki egyetlenegyszer le nem írta, hogy zsidó, aki látszólag vagy valóságosan, a legcsekélyebb érdeklődést sem mutatta zsidósága, vallása, hagyományai iránt? Legfeljebb csak otthon, zárt ajtók mögött, baráti körben, magánlevelezésében? Egyáltalán, mitől zsidó, de mitől magyar, norvég vagy brazil egy irodalom? Zsidó író-e, s ha igen, mitől, **Füst Milán, Heltai Jenő, Gábor Andor, Kemény Simon, Markovics Rodion** vagy akár **Kertész Ákos**? Zsidósága **Szerb Antal** számára sem volt különösebben téma. Gondolkodását, szemléletét, sorsát mégis befolyásolta. Fontos-e, hogy mit vall magáról egy író, vagy csak a mű számít, az irodalomtörténészre várva, hogy az megfejtse?

Azután itt van a nyelv problémája. Másképp zsidó irodalom-e az a zsidó irodalom, amelyik héberül vagy jiddisül íródott, mint az, amelyik a befogadó nemzet nyelvén? Miben különbözik az asszimilált környezetben született zsidó irodalom a gettóétól? Elegendő-e, ha valaki a péntek esti gyertyagyújtásról ír, zsidó gyermekkorára emlékezik? Hiszen gyermekora mindenkinek volt. Olykor a zsidó szereplők, nevek könnyen behelyettesíthetők másokkal. Számos példa van arra is, hogy nem zsidó szerző nyúl zsidó témához, netán autentikus zsidó művet alkot. Hadd említsem **Ivan Olbracht** *Átok völgyét*, **Thomas Mann** *József és testvéreit*, **Fekete Gyula**, **Szabó Magda** egy-egy könyvét. A fordítottja is előfordul, mint például **Franz Werfel** ismert regénye az örmények tragédiájáról. Hova sorolhatók ezek az alkotások? Vagy példának okáért, az Olaszországban élő, olasz nyelven író **Edith Bruck**, **Giorgio Pressburger** magyar-zsidó tematikájú művei? Igen tanulságos fellapozni lexikonok, enciklopédiák, iro-

dalomtörténetek idevonatkozó ismertetéseit. Zsidó források nemritkán csak a héber és jiddis nyelvű irodalmat tárgyalják „*zsidó irodalom*“ címszó alatt. Másutt „*zsidók által írott irodalom*“-ról, „*zsidó hozzájárulás*“-ról (contribution), vagy „*zsidó motívumokról*“ olvashatunk. Más forrásmunkák egy-egy zsidó író műveit az úgynevezett „*zsidó világirodalom*“-hoz sorolják, de „*európai nyelveken írott zsidó irodalom*“ is megtalálható címszóként, mint ahogy a „*zsidó irodalomhoz tartozó*“ is. Zsidó forrásmunkák biztonsággal szólhatnak német, osztrák stb. íróról, hiszen azok zsidó származása magától értetődő. Tárgyilagossabbnak tűnő források viszont hol megemlítik a zsidó származást, hol nem. Ezekből a példákban is láthatjuk, hogy tárgyunk megközelítésénél nem kis következetlenség uralkodik.

Az *Élet és Irodalom* egyik 1995-ös őszi számában a kiváló **Vezér Erzsébet** hosszasan érvel **Koestler Arthur** magyarsága mellett. Koestler magyar író, akkor is, ha nem sokáig élt Magyarországon, és ha nem is írt magyarul, hiszen itt született és magyarnak vallotta magát, bizonygatja az irodalomtörténész. Börtönaplójában viszont **Ignotus Pál** nem kevesebbet állít, mint hogy Koestlert Magyarországból csak íróbárátja, **Németh Andor** érdekelte. Hogy mégsem csak, azt mutatja, hogy közbenjárta egy másik íróbarátja, **Déry Tibor** kiszabadításáért. Vezér Erzsébethez hasonlóan vélekedik **Sükösd Mihály** is, szintén egy És-beli, 1995. őszi számban. Bár lexikális értelemben Koestler nem volt magyar író, mivel „magyar író az, aki magyar nyelven fogalmaz és jelenteti meg műveit”, Koestler mégis az. Alaposan megnehezítené helyzetünket, ha a nemzeti irodalomhoz tartozásnak Sükösd javasolta kritériumát próbálnánk alkalmazni a zsidó irodalom egészére. Gyorsan fellapoztam a *Columbian Dictionary of European Literature* című vaskos kötetet, amelybe én is dolgoztam. Ez sem segített, mert a magyar szerkesztő (és nem csak a magyar), sajnos nem vett tudomást Koestlerről, mint ahogy a **Philip Roth** által magyarnak mondott (vajon miért?) **Elie Wieseler** sem. Két olyan, erről a vidékről származó szerzőről, akiknek legalább nevük van a világban. Lehet, hogy Koestler nem is volt író? Hiszen alig pár évtizede az illusztris *Ludas Matyi* mint „angol humoristát” emlegette Koestlert, pedig az az egy biztos nem volt. Vezér **Polányi** és **Neumann János** (alias John von Neumann) magyarságát is hangsúlyozza. Utóbbiról **Vitányi Iván** is mint magyar emberről tett említést valamelyik napilapban. Egyrészt örülhetünk, hogy Koestler végre „hazatérhetett”, hiszen évtizedekig rágalmazták vagy hallgattak róla. Másrészt azért mégis tagadhatatlan, hogy Koestler, számos zsidó témájú mű szerzője, a héber nyelvű keresztretjvény egyik feltalálója, nem kevésbé volt zsidó író, mint magyar. Eszembe jut egy kanadai-magyar költő rögtönzése, aki, megpillantván a felejthetetlenül bájos és sziporkázóan szellemes **Zend Róbert** költőt a társaságomban, így verselt irányunkban: „*Akár autóval vagy gyalog, a zsidók a legjobb magyarok.*”

Erről egyébként újból megbizonyosodtam nemrég, a százéves **Moholy-Nagy**ról olvasván, amikor **Passuth Krisztina** közlése alapján megtudtam, hogy Moholy-Nagy utolsó szavai ezek voltak: „*Magyarnak születtem, magyarként is halok meg.*” De mindjárt itt az ellenpélda. Amikor egyszer **Zamenhof**ról, az eszperantó megalkotójáról mint lengyelről szóltam, lengyel ismerősöm titokzatosan elmosolyodott és hamiskásan kacintott egy harmadikunkra. Ahogy az angol mondja: You can't win (nem lehetsz mindig győztes).

Most engedjenek meg egy rövid történeti áttekintést a magyar-zsidó irodalom meghatározásáról, ahogy azt Magyarországon látták némelyek. **Komor András Fischmann S. utódai** című regényének apropóján a „Zsidó lélek a magyar irodalomban” című cikkében **Móricz Zsigmond** „zsidó lelkivilágról, felfogásról, mentalitásról” szól. „*El kell következnie annak – így Móricz -, hogy ez a hatalmas szellemiség, amit a zsidóság képvisel, őszintén és zavartalanul fejthesse ki lelki*

tartalmát.” **Komlós Aladár**, a téma legkiválóbb magyar ismerője „minden zsidó származású író” a magyar-zsidó irodalomhoz tartozónak vél. **Komor András** 1935-ben tartott, „Zsidó problémák a magyar irodalomban” című három előadásában **Kóbor Tamás**nál „autentikus zsidó környezetet és szellemet” figyel meg, míg **Bródy Sándort** és **Kiss Józsefet** talajtalannak látja, mert úgymond „nem mertek eléggé zsidók lenni”. „A zsidó író ne akarjon nem zsidónak látszani” – hangsúlyozza Komor. Ugyanakkor a költő **Fenyő Lászlóról** megállapítja, hogy „hangulati elemeiben, ideges szenvedésében, alacsonyabb rendűségében tudatosan és bevallottan zsidó”. A zsidó témával szemben Komor a zsidó szemléletet, a zsidó gondolatot helyezi előtérbe. Féltő, bíráló, helyenként korholó hangvétele érthető volt abban a korban, amelyre különösen igaz lehetett Komor sóhaja: „Százszorosán nehéz annak az írónak a helyzete, akit sorsa zsidó létére magyar írónak rendelt.” A gyökértelenség feloldásának csak egy módja lehetne, állapítja meg Komor, amennyiben a zsidó írók visszatérnének zsidó gyökereikhez, ami nagyon nehéz lenne, hiszen „**Arany János** közelebb van hozzánk, mint **Maimonides Mózes**”. Bizonyára emlékeznek rá, hogy önéletrajzi regényében **Gelléri Andor Endrét** is foglalkoztatja a probléma, és hasonló következtetésre jut. Utoljára, de nem utolsósorban, szeretném megidézni **Radnóti Miklóst**, az egyik legszebb magyar hazafias vers, a *Nem tudhatom* szerzőjét. Kevesen szóltak a magyar-zsidó irodalom problematikájáról ennyire határozottan és szenvedélyesen. Naplójában, 1942. május 17-i keltezéssel Radnóti idézi saját, Komlós Aladárhoz írott levelét, ellen- véleményét. „Zsidóságomat soha nem tagadtam meg... zsidó felekezeti vagyok ma is... a zsidóságom életproblémám, mert azzá tették a körülmények”, írja, többek között, Radnóti. A nyomaték kedvéért kétszer is kimondja: „*Nem érzem zsidónak magam... magyar költő vagyok... nem hiszek a 'zsidó íróban', de a 'zsidó irodalomban' sem.*” Csak gyenge képességű íróknak van szükségük arra, hogy egy közösség felkarolja őket. Ez volt röviden Radnóti Miklós véleménye a zsidó irodalomról háromhavi munkaszolgálat után, két és fél évvel meggyilkolása előtt. Bárhogy is vélekedünk Radnóti különvéleményéről, hálásak lehetünk, hogy a magyar irodalom több száz áldozatából legalább egynek a gondolatai eljutottak hozzánk.

Talán nincs az újkori magyar irodalomnak másik olyan alakja, akinek a megítélésében zsidó és nem zsidó olvasó annyira egyetértene. És mégis, egyszer, a 60-as évek Amerikájában, egy 56-os diáktársam fakadt ki meglepő és leplezetlen gyűlölettel Radnóti ellen, hogyha élne, úgymond, megölné. Legyek jóhiszemű és gondoljam azt, hogy valamiféle büntudatból gyűlölte ennyire a költőt? Vagy annyira makulátlannak, tisztának, kikezdehetetlennek találta, hogy csak gyűlölhette? Sohasem fogom megtudni. Lehet, hogy könnyebb lenne a kettős kötődés? Hadd idézzem **Gergely Ágnes** 137. zsoltárának szép sorait: „*Hát kihűlt jobbom legyen rá az Ámen, / ha elfeledlek egyszer Jeruzsálem... / És fájó orcám rángjon majd a számhoz, / ha elfeledlek egyszer Arany János.*” Ennek a résznek a befejezéséül megemlíteném még Komor Andrásnak egy gondolatébresztő, bár megkérdőjelezhető észrevételét, hogy már pár oldal elolvasása után *érezni lehet, hogy egy művet zsidó író írt-e. Vagy igen, vagy nem.* Azt hiszem, hogy egy ilyen megállapítás azért másként hangzana egy antiszemita szájából vagy tollából.

Maradjunk a zsidó irodalom definíciójának a kérdésénél, amely engem itt elsősorban foglalkoztat. Mivel Magyarországon ennek a tárgykörnek kevés az irodalma, máshova fordulok példaként. Egyesek szerint, még ma is, zsidó irodalom csak héberül, mások szerint csak jiddisül íródhat. Ez a vélemény nem új keletű. 1918-ban, a jiddis irodalom csernovci kongresszusán **Baal Makhsovets** a következőképpen fogalmaz: „Két nyelvünk van és ezenkívül legalább egy tucat más nyelv is beszivárgott a nyelvünkbe, de irodalmunk csak egy van. *A zsidó irodalom kétnyelvű.* Hasonló **Patai József** megközelítése, amikor hangsúlyozza, hogy „nemzeti nyelv híján a zsidó nép az

egyetlen, amelyik tudatosan soknyelvű”. **Albert Memmi** úgy véli, hogy egy zsidó írónak hangsúlyoznia kell zsidóságát, különben felszívódik az uralkodó kultúrában. Vannak írók, köztük igen jelentősek, mint például **Isaac Bashevis Singer**, akik egy szűk réteg világát ábrázolják. Mások Isten jelenlétét teszik egy mű zsidóságának a kritériumává. Nem ritka az a nézet sem, hogy a zsidó író feladata a zsidó örökség ápolása, propagálása. Nem kevesen úgy gondolják, hogy műveiben zsidó író csak kifogástalan jellemű embereket szerepeltessen. Ez olyan, mint az a bizonyos Jó- e ez nekünk, zsidóknak?”. Hiszen eleget szenvedtünk, mondják, egy zsidó írónak többféle érzékenységre kell odafigyelnie, hagyjuk meg a zsidók előnytelen ábrázolását az antiszemitáknak. Nem dicséretes, de indokolható szemlélet, amelynek csak a fordítottja az ellenszenvesebb. Megemlítenék egy, a jelenlétemben megtörtént esetet. Egy idős és neves emigráns orosz professzor a Doktor Zsivágóról tartott előadást egy szintén emigráns közönség előtt. A színvonalas előadást követően felszólalt egy úr és azt kérdezte, hogy miért ír Paszternák kivétel nélkül rokonszenves zsidókról, hiszen... és következtek a szokásos vádaskodások. Mire az ősz (vagy talán kopasz?) előadó, nekem hajdani professzorom, a legteljesebb egyetértéséről biztosította a hozzászólót. „*C'est la Zsizny*”, ahogy akkoriban errefelé mondták. Valóban és érthetően, az olvasók, és köztük a zsidó olvasók java része nyilván nem lelkesedik, amikor kellemetlen dolgokat mondanak a szemébe. Az amerikai **Philip Roth**, a kanadai **Mordecai Richler** is sokak nemtetszését nyerte el, és hasonló reakciót váltottak ki a magyar irodalomban **Zsolt Béla** egyes írásai is. **Komor András** regényei is. Zsidó irodalomtörténetében **Mayer Waxman** azt írja, hogy „egy zsidó témával foglalkozó zsidó író munkája még nem okvetlenül zsidó irodalom”. Philip Rothot, **Saul Bellowt** és másokat is számos bíráló ért, amennyiben felrötták nekik, hogy nem foglalkoznak eleget a zsidó közösség életével, vagy hogy nem ismerik el Izrael elsőbbségét a diaszpórával szemben.

Míg **Arthur Millert**, **Salingert**, **Norman Mailert** inkább csak származásuk sorolja az amerikai zsidó írók közé, **Malamudot**, Philip Rothot, Bellowt mondanivalójuk is. Roth mégis úgy nyilatkozott, hogy ő nem zsidó író, hanem egy író, aki zsidó. Bellow sem vállalja a megkülönböztető címkét: „Az egész zsidó író-business egy mese, a média, a kritikusok és az úgynevezett 'tudósok' találmánya. Soha eszembe nem jutott volna ez, bár tökéletesen *tudatában vagyok annak, hogy író vagyok, annak is, hogy amerikai vagyok és annak is, hogy zsidó.*” **Mordecai Richler**, a legismertebb kanadai zsidó prózaíró kanadai-zsidó írónak vallja magát, hangsúlyozva, hogy mindkét identitás egyformán fontos a számára, és hogy a kettőből adódó feszültség az, ami érdekessé teszi azt, ami műveiben található. És mit mond Singer, a „maximum zsidó” (Singer jellemzése, atyjáról): „Én soha nem nevezem magam zsidó írónak, bár zsidó vagyok, és nagyon érdekel a zsidóság. Szívesen mondanám magam jiddis írónak, mert *az író nem a vallása, hanem a nyelve határozza meg.*” Íme, a már idézett kritérium: nem a vallás, hanem a nyelv számít. **Irving Layton**, a kanadai irodalom fenegyereke egyik versében a zsidók „nyelvi promiszkuitásáról” beszél. Az amerikai **Henry Roth**, a 30-as években írott, nemrég újból felfedezett és kiadott *Call it Sleep* (Mint egy álom) című, egy Galíciából bevándorolt család életével foglalkozó regénye is tulajdonképpen kétnyelvű: otthon a család jiddisül beszél, de társai között a gyerek már az amerikai utcai zsargont használja. Az amerikai zsidó szerzők, például Bellow műveiben gyakoriak a jiddis kifejezések, természetesnek hatnak, egy sajátos couleur locale-t képviselnek. Az amerikai zsidó irodalom, kritika, publicisztika olyannyira jelentős és meghatározó, maga a zsidó jelenlét nem kevésbé, hogy a jiddis elemek beszivárgása természetes a művelt olvasók számára, akiknek tetemes része ugyancsak zsidó. **Sanders Iván** említi egy régebbi tanulmányában, hogy hasonló jelenség nem lenne igazán elfogadott a magyar irodalomban. Megemlíteném még **Cynthia Ozick** író és esszéista sajátos elméletét, amelyet „Egy új jiddis felé” című írásában fejt ki, hogy tudniillik az amerikai-angol nyelv éppúgy alkalmas lenne egy újfajta jiddis megszületéséhez, mint a német volt, annál is

inkább, mivel a zsidóságnak majdnem a fele, 40 százaléka Amerikában él. Ami viszont a zsidó irodalom definícióját illeti, Ozzick meglehetősen szigorú mértékkel mér: „Amikor egy zsidó világi személy lesz, megszűnik zsidónak lenni, különösen az irodalomban. Amikor egy, a diaszpórában élő zsidó búcsút mond a liturgiának, az irodalomtörténet eltaszítja magától.” Ozzick sommás ítéletével is nehéz lenne egyetérteni: „There are no major works of Jewish imaginative genius written in any gentile language.” (Egy nem-zsidó nyelven sem születtek zseniális zsidók által írott szépirodalmi művek.) Megemlíti ugyan **Freudot**, **Kafkát** és **Montaigne-t** mint határeseteket. Hasznosabbat közöl Ozzick, amikor összeveti **Sólem Aléchemet** **Iszaak Bábel**lel. Szerinte Babel némely írását akár Aléchem is írhatta volna, holott Babel nem számít zsidó írónak, fejtegeti Ozzick. Ezzel szemben, amennyiben Sólem Aléchem oroszul ír, eggyel több nagy orosz író lenne.

Engedjék meg most, hogy röviden szóljak a kanadai-zsidó irodalomról is. Lévén, hogy évtizedek óta ott élek, s mert a kanadai-zsidó irodalom csak kevesek számára ismert, továbbá, mert vannak lényeges eltérések és affinitások a magyar és a kanadai irodalom között, egy ilyen összevetés talán nem tanulság nélkül való.

Már a második világháború előtt, de különösen után, vagy fél tucat jelentős zsidó író és költő jelent meg a kanadai irodalmi színen, többségük Montrealban, a kanadai-zsidó emigráció központjában, ahol többek között Saul Bellow is gyerekeskedett. Amíg az Egyesült Államokban a zsidó íróknak sikerült erre az időre integrálódniok, sőt „mainstreammé” válniok, a mindig késésben lévő, konzervatívabb Kanadában, az úgynevezett kanadai mozaik nem sietette a zsidó írókat a beolvadásra, gyökereik feladására. Első meg második generációs írókról van itt szó, akik a tradíció és asszimiláció szorításában élnek (*egyik kezükben Coca-Cola, a másikban Buber*, ahogy valaki találóan festette le ezt az állapotot). Gyökértelenség, marginalitás, magányosság, identitáskeresés jellemzi ezeket az írókat. Persze a posztkoloniális helyzet, az USA gyéribben lakott és zordabb klímájú északi szomszédjának kisebbségi komplexusát eredményező közérzet a kanadai irodalom egészére is vonatkozott egy adott időszakban, legfeljebb a zsidó írók hatványozottabban érezték az összehasonlítás súlyát. A kanadai prérin élő **Miriam Waddington** költőnő például „amerikainak, kanadainak, zsidónak, oroszoknak és egyben gyökértelennek” mondja magát. Mordecai Richler, **Leonard Cohen**, **Irving Layton** hagyományos galíciai zsidók gyermekeként gettóban, amolyan észak-amerikai stétben nőttek fel, két másik, a francia és az angol magányosság közé ékelődve, Montrealban, a 30-as és 40-es éveknek az európai antiszemitizmustól nem sokban különböző légkörében, a másság teljes tudatában. Írók és hőseik hol menekülnek a gettó fojtogató világából, hol visszahúzza őket az. Gyakran találkozunk írásaikban azzal a gondolattal is, hogy az asszimiláció nagy veszteség, amelynek ára van: a kettős identitás. Ha nekik nem is volt Arany Jánosuk, de ott állt előttük New York, a sikeresebb, idősebb fivér példája. Ugyanakkor a magyar irodalomtól eltérően, de az amerikaihoz hasonlóan, megdöbbenően jelen van ezeknek az íróknak a regényeiben és költészetében a zsidó múlt. Európa különben is érdekesebbnek tűnik számukra a provinciális Kanadánál, melyről Layton egyik versének a címe is tanúskodik: „Európa és hasonló rossz hírek.” Az Ótestamentumtól a haszidizmusig és messianizmusig, **Baal Sem Tovtól Bialikig**, a Szentföld és a modern Izrael, a zsidó ünnepek, a kereszténység és Jézus, Hitler és a holocaust, a cionizmus, a zsidó történelem vállalása és a zsidósággal való szolidaritás igen számottevő inspirációja a kanadai zsidó írók munkásságának. Persze a kanadai irodalom részben emigráns irodalom is, amely egy multikulturálisnak nevezett környezetben születik, ahol egyrészt divat etnikumnak lenni, másrészt kínos a bevándorlókat vagy más kisebbségeket ócsárolni. Az olvasókról, a recepcióról még nem volt szó. A két meg három meg még több magányosság országában az olvasók is szegregálódnak. Ezért is, meg talán a nagyobb tolerancia okából is, az írók nagyobb al-

kotói szabadságot engedhetnek meg maguknak, s ez többek között a sok nemzetiség előnye. Ez volt, érdemes hozzátenni, amíg az úgynevezett „politikai korrektség” elvének paranoiája korlátokat nem emelt ennek a szabadságnak.

Bár, mint láttuk, számos észak-amerikai zsidó író elhatárolja magát a sztereotipizálástól, igenis foglalkoztatja őket, izgatja őket zsidóságuk, nem tudnak kilépni belőle.

Az iraki születésű, arab anyanyelvű és franciául író, Kanadában és Franciaországban élő (egyébként Magyarországon is ismert) **Naim Kattan** zsidó írónak vallja magát, amint ezt ki is fejti egy nemrég Franciaországban megjelent vallomásában („Hogyan lettem zsidó író?”): „Ha esszét, regényt vagy novellát írok, zsidó író vagyok, és nincs szükség arra, hogy ezt ki is mondjam; az vagyok akkor is, ha semmiféle utalást nem teszek, ha sem regényben, sem novellában nem teszek erről említést, azért ez nincs kevésbé jelen.” Az identitásról, no meg a kanadai mozaikról még annyit, hogy Kattan elmondta nekem, hány különböző csoportba sorolják az ő írói munkásságát: ha emlékezetem nem csal, kanadainak és québecinek, frankofonnak és szefárdnak, arabnak, no meg férfi írónak is számít, hiszen arrafelé a nemek, különösen a nőnem, ugyancsak elkülönülnek. Tehát Kattan zsidó író, bármiről is írjon, bármilyen nyelven is, legalábbis ő maga így gondolja, annak vallja magát.

Mielőtt végleg visszakanyarodnék honi tájakra, szeretnék még egy utolsó kitérőt tenni, ezúttal a lengyel-zsidó irodalomról, amelynek az utóbbi pár évben komoly történeti feldolgozása van folyamatban. Persze a lengyel helyzet inkább csak megközelítésében, módszereiben lehetne tanulságos, olyannyira különbözik a magyarétól, annyival összetettebb annál. Többek között nyelvileg. A lengyel-zsidó irodalom három, ha nem négy nyelvű volt: héber, jiddis, lengyel és német. Számos ismert hátrányuk mellett a lengyel-zsidó íróknak megvolt az az előnyük, hogy kedvük szerint váltogathatták a nyelveket, egyikről áttérhettek a másikra és vice versa, amit meg is tettek, többek között a többnyire fájdalmas lengyel-zsidó viszony alakulása szerint.

Számunkra most elsősorban a lengyel nyelvű zsidó irodalom problémái az érdekesek. Ezen a téren is igen bonyolult volt a helyzet. A lengyelül író zsidó írók nagyjából két csoportra voltak oszthatók: a) a zsidósággal azonosságot vállaló, de lengyel nyelven alkotókra, valamint b) a lengyel kultúrával és nemzettel azonosuló zsidó-lengyel írókra. Már maga az általánosan használt „lengyel nyelvű zsidó irodalom” is tanúskodik a magyar-zsidó irodalomtól való lényeges különbözőségről, hiszen hasonló meghatározásról, legalábbis az újabbkori magyar irodalomban, nemigen tudok. Két jelenségről szeretnék itt igen röviden szólni. Elsőnek a 20-as és 30-as évek legjelentősebb irodalmi folyóiratának, a *Wiadomosci Literackie*-nek, a zsidó univerzalizmust képviselő, nem kizárólagosan zsidó – bár rosszakarói által annak mondott – fórumnak a küzdelméről, egyrészt a jobboldallal, másrészt a tradicionális, provinciális zsidó étellel, a lengyel zsidóságnak a *Wiadomosci* által nacionalistának, sőt fasisztának bélyegzett sajtójával, kulturális szellemével.

A másik jelenség, amellyel újabban **Eugenia Prokop Janiec**, krakkói professzomó foglalkozik nemzetközi sikerű könyvében, *A két háború közötti lengyel-zsidó irodalom mint kulturális és művészeti jelenség*-ben. Itt az íróknak egy aránylag maroknyi, feledésbe ment csoportjáról van szó, akik egyfelől túlságosan is zsidóknak bizonyultak a lengyel kutatók számára, míg ugyanakkor nem eléggé annak a hagyományos, jiddis nyelvű irodalommal foglalkozó zsidó irodalomtörténészek számára. Egy, az asszimilációban csaldott, lengyel nyelvű és kultúrájú, ám nem integrálódott irodalom ez, amelynek nyelve ugyan lengyel, de amely szempontjaiban, szemléletében, értékeiben zsidó. Végül, a lengyel-zsidó irodalom kutatóinak munkáiban egyre több utalást lehet találni a lengyel irodalom ez ideig részben elhallgatott vagy kisebbített zsidó

vonatkozásaira. Itt elsősorban a lengyel nemzeti költő, **Adam Miczkiewicz** életének és munkásságának a kutatására gondolok, Miczkiewicz vérségi kapcsolataira, társadalmi és irodalmi körére és főleg összefonódására a frankizmussal.

Mindezek után és most már véglegesen, de röviden, következzenek egy áttekintő összefoglaló a mai magyarországi helyzetről.

Úgy vélem – és ezzel nem mondok újat -, hogy a XX. században egész sor olyan politikai rendszer váltogatta egymást Magyarországon, amely nem kedvezett igazán egy zsidó tudat kialakításának. 1989-ben megjelent tanulmányában **Márton László** kitűnően elemzi a magyar-zsidó tudathasadás, illetve kettős identitás súlyát. Jóval kritikusabb időben, 1939-ben, **Tábor Béla** tárgyalja ugyanezt a kérdést, korszakos művében, *A zsidóság két útja*-ban. A 70-es években pedig hasonló kérdéseket feszeget, jóval fájdalmasabban, **Gergely Ágnes**, *A tolmács* című regényében. Az utóbbi években meglepően sok magyar-zsidó értelmiségi, író fedezi fel zsidó mivoltát, örökségét, amely gyakori témaként jelentkezik a mai magyar irodalomban. Ezek az írók mintegy újból zsidó gyökeret eresztenek, a nyilvánosság előtt is vállalják hovatartozásukat. Ugyanerről a jelenségről, de elítélően tesz említést naplójában Radnóti, 1942-ben, nevezetesen arról, hogy mennyi író és költő fedezi fel magában a zsidót a zsidótörvények óta. Érdeemes lenne egyszer megvizsgálni, hogy elsősorban milyen időkben fordulnak a zsidók zsidóságukhoz. Meg azt is, hogy a megkeresztelkedett zsidó írókban él-e és mennyire él tovább a zsidó tudat.

Létezik-e magyar-zsidó irodalom? Igen, de sokféle. **Benedek István Gábor** *Komlói Tóra* című novellafüzére, **Charles Fenyvesi** (igaz, magyarra csak fordított) *Mikor kerek volt a világ* című családregegye, **Mezei András** költészete, **Kardos G. György** regényei, talán **Nádas Péter** *Egy családregegye vége* című műve a hagyományosan zsidó művek közé tartoznak. Számos más író, költő is előszeretettel foglalkozik a zsidó sorssal, szerepeltet szívesen zsidó figurákat, mint például **Bárdos Pál**, **Odze György**, **Gergely Ágnes**, **Kornis Mihály**, **Székely Magda**, **Konrád György**, **Ember Mária**, **Szántó T. Gábor**, **Dalos György**, hogy csak néhányat említsek. Jelentős szépirodalmi feldolgozása van a holocaustnak is, amely egyben **Kertész Imre** főtémája is. Persze a holocaust tágabb értelemben nem okvetlenül zsidó téma. Kertész esetében sem, az olasz **Primo Lévinél** még kevésbé az. Más zsidó írók számára zsidóságuk nem központi téma, hanem esetleges, rejtett, időnként előbukkanó. Bizonyára emlékeznek **Eörsi** megjegyzésére, hogy neki csak akkor jut eszébe, hogy zsidó, amikor éppen el akarják gázósítani... Már beszéltünk arról, hogy bármiről is írjon, netán hallgasson a zsidó író, valahol elárulja zsidóságát, ám lehet, hogy elsősorban egy hasonló neveltetésű és szellemiségű olvasó számára vagy egy zsidógyűlölő számára. Arról is szóltam, hogy mennyire lényeges a származás, az identitás vállalása. **Oszip Mandelstam** bizonyára megsértődött volna, ha azt mondják neki, hogy ő nem orosz, hanem zsidó költő. Lehet, hogy a lengyel **Bruno Schulz** is, bár őt, tudjuk, foglalkoztatta a Messiás tematikája. Nem tartom kizártnak viszont, hogy a csodálatos zsidó regények szerzője, **Joseph Roth**, zsidónak vallotta magát. Ahogy Mandelstam vagy Brodskij Puskint vagy Ahmatovát tekinti szellemi elődjének, a zsidó származás a magyar költőt sem akadályozhatja meg abban, hogy Aranyt, Babitsot vagy József Attilát vallja szellemi atyjának. Ezen nőtt fel, más választása nem is lehetett. Másképp, mint magyarul, a magyar-zsidó író nemigen írhat. Fent említett művében Tábor Béla is leszögezi: „A magyar zsidóságnak nincs más nyelve, mint a magyar, a magyar zsidóság tehát a magyar nyelvközösség tagja.” Koestler megtehetette, hogy a hébert túl szűknek érezve, az angolt válassza. A mai magyar vagy magyar-zsidó író csak kivételes esetben kétnyelvű, be van szorítva a nyelv Prokrusztész-ágyába. A zsidó hagyomány is kihalóban van, legalábbis Európában, bár az utóbbi évek fejleményei rációfálnak erre.

Már Kafka is szemére hányta atyjának, hogy nem részesítette a zsidó hagyományok áldásaiban. *Terelőút* című regényében **Gera György** is panaszskodik, hogy a múlté már a sok szép ünnep, a családiasság. Mindez megváltozhat, még van remény.

A magyar irodalomkutatásnak nagy adósságai vannak a magyar-zsidó irodalom feltérképezésében. (Mi lenne, tréfálkozom magamban, ha a magyar irodalomtörténészek egy évig csak e tárgynak áldoznának? Amolyan felajánlásképpen.) Nem tudom, volt-e már kísérlet például arra, hogy egy asszimilált, egy más nemzeti kultúrában élő, nem zsidó nyelven írott mű zsidóságát szövegelemzéssel próbálták volna megközelíteni? Egy másik szempont: egy magyar író magyar marad akkor is, ha magyarságáról semmi mondanivalója nincs, hiszen identitása evidencia, „nyelvében él a nemzet”. Másképp van ez egy kisebbségi írónál, aki amennyiben nem utal másságára, elveszhet, eltűnhet a többségi kultúrában. Feltehetően másképp kell vizsgálni a kérdést egy homogén és másként egy multikulturális közegben, melyek száma szaporodóban van a világban. (Érdekes módon például Kanadában a legkülönbélebb etnikumok írói adják közre a legizgalmasabb műveket.) Nem szóltunk még a magyarországi cigány irodalomról, vagy más magyarországi kisebbségi irodalmakról: talán lennének összehasonlító kutatási lehetőségek itt is. Feltehetőleg és remélhetőleg a magyar társadalom is valamiféle multikulturális irányban halad, s ez új szempontokat vet majd fel.

Összefoglalva, szeretnék pár mondatban konkrétan hozzászólni a felvetett kérdésekhez.

Ami az első kérdést, a definíciót illeti, igyekeztem mindvégig erről beszélni, ha nem is mindig a magyar irodalom kontextusában. Most csak annyit szeretnék hozzátenni, illetve mondanivalómat úgy próbálnám összegezni: a magyarországi zsidónak nevezhető irodalom olyannyira része lett a magyar irodalomnak, a magyar zsidóság oly mértékben asszimilálódott, hogy beszélhetünk ugyan zsidó témákról, motívumokról, környezetéről, szempontokról, egészében mégis nehéz lenne egy különálló irodalomról szólni.

A második, a szemlélet kérdése: ez egy meglehetősen sokrétű problémakört vet fel. Meg lehetne vizsgálni, hogy mennyire illeszkednek a magyar-zsidó irodalmi alkotások a magyar irodalomba, annak hagyományaiba. Másrésztől azt is, hogyan, milyen mértékben gazdagították azt, milyen plusszal járultak hozzá fejlődéséhez, miben áll másságuk. Ahogy erre már utaltam, a magyar-zsidó irodalom nyilvánvalóan többféle: megfigyelhető benne a kettős lojalitás is, a zsidó származás tudata megférhet benne a magyar nemzeti hagyományokkal, mint ahogy lehet szűk, etnocentrikus is. Ugyanakkor valószínűleg erősebb benne egy nagyobb rálátás a világra, a más kisebbségek iránti nagyobb szolidaritás, érzékenység is. Én úgy vélem, hogy mindkét irodalomtörténeti szemléletre szükség van, lenne: az egységesítőre éppúgy, mint a specifikusságot hangsúlyozóra. Amennyiben a magyar-zsidó irodalmat egy, a magyar irodalmon belüli egyedi jelenségnek tekintjük, igen nyitottnak kell lenni és minden lehető oldalról megközelíteni a problémát. A magyar-zsidó irodalomnak a magyar irodalomban játszott szerepe mellett érdemes lenne még tanulmányozni ezt az irodalmat mint kisebbségi irodalmat is, ez újabb kutatási terület.

A harmadik kérdés: motívumok, életművek, nyelvhasználat kutatása. A három közül ez tűnik nekem a leghasznosabbnak és a legcélravezetőbbnek.

Szeretném remélni, hogy a magyar-zsidó irodalom kutatása hozzájárni majd egy nyitottabb, megértőbb, toleránsabb társadalom kialakulásához is.

A szerző a kanadai Carleton University, Ottawa professzora. Fenti előadása a *Szombat* szerkesztősége és a *Yahalom Zsidó Szabadegyetem* közös rendezésében 1996.

január 8-9-én lezajlott, *A magyar-zsidó irodalom létformái* című konferencián hangzott el. A konferencia előadásai a közeljövőben önálló kötetben jelennek meg.